

ВЪЗХОД НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ ИВАН АСЕН II

Освободителното движение на Асен и Петър, започнало през 1185 г., слага край на периода на византийско владичество над българските земи. Така в края на XII в. се открива възможност за самостоятелно политическо и културно развитие на Българската държава. Още в хода на въстанието като основна цел е изведено обединяването на българската народност в териториалните граници на Първото българско царство. Изключителни успехи в тази насока са постигнати при управлението на цар Калоян (1197 - 1207). Постепенно страната достига политическото си могъщество от преди византийското завоевание и укрепва международния си авторитет. През целия период обаче се отбелязва стремеж у българската аристокрация да се противопостави на политиката на централизиране на държавната власт, изразяващ се в сепаратистичните действия на отделни боляри. Красноречиво доказателство за това е фактът, че първите трима владетели на възобновеното българско царство стават жертва на дворцови заговори.

Ценни научно-исторически трудове, касаещи разглеждания период от българската история, принадлежат на проф. Васил Златарски, проф. Петър Мутафчиев, проф. Петър Ников, акад. Иван Дуйчев, проф. Иван Божилов и акад. Васил Гюзелев.

Изворовият материал по въпроса е разнообразен, като централно място в него заемат трудовете на гръцките хронисти Георги Акрополит, Никифор Григора, Георги Пахимер, както и западноевропейските историци Анри дьо Валансиен, Роберт дьо Клари, Марино Сануто. Част от сведенията се черпят и от домашни извори – грамоти от канцеларията на цар Иван Асен II, колони с надписи, „Синодика” на цар Борил.

През 1207 година цар Калоян става жертва на болярски заговор, вероятно осъществен от куманския воевода Манастър и племенника на Калоян Борил. Има основания да се предполага, че за убийството е помогнала и куманската съпругата на царя - Целгуба. Тъй като Калоян не оставя преки наследници (синът му Витлеем е изпратен след унията от 1204 г. в Рим и вероятно става католически свещеник), престолът по право трябва да заеме по-възрастният от синовете на Асен I – Иван Асен, но властта е узурпирана от

Борил. За да легализира положението си, сестриният син на Калоян се жени за неговата вдовица. Убийството на владетеля предизвиква сериозни сътресения в българското общество. Приближените на Калоян са подложени на гонения от новия цар в стремежа му да укрепи властта си. Наследниците на Асеневци и всички възможни претенденти за престола са поставени в условията на пълна дискриминация и реална опасност за живота. Синовете на Асен I - Иван и Александър, са принудени да напуснат България и намират убежище в Галичкото княжество (дн. Украйна). Преследванията на роднините на Асеневци стават причина и за откъсване на обширни територии от Българската държава и обособяването им като самостоятелни владения. Друг племенник на Калоян – Алексей Слав – се отделя в района на Западните Родопи и Пирин и се обявява за самостоятелен владетел. Център на това държавно формирование първоначално е крепостта Цепина, а по-късно – Мелник. Алексей Слав влиза в родствени отношения с латинския император Хенрих и се признава за негов васал.

Севастократор Стрез, също племенник на цар Калоян и вероятно брат на новия цар Борил, първоначално намира убежище при сръбския княз Стефан Първовенчани и с негова помощ установява властта си в Македония. Средище на земите на Стрез става непристъпната крепост Просек. Така и тази територия е откъсната от Българската държава.

Новият владетел не е в състояние да се противопостави на тези сепаратистични процеси и страната преживява период на упадък. Това дава възможност на съседните държави да предприемат активни действия срещу България. Възползвайки се от обстановката, унгарците превземат Белградската и Браничевската области. Макар че спорът за тези земи датира от по-рано, при цар Калоян те са в границите на българската държава. Израз на отслабващата военна мощ на страната е и загубата на град Ниш, окупиран от сръбския жупан. Така само една година след убийството на цар Калоян държавата започва практически да се разпада. Цар Борил не е в състояние да даде никакъв отпор на действията на отделящите се от Българската държава боляри, нито на чуждите нашественици. Неговата дейност е съсредоточена изцяло във вътрешната политика с идеята да утвърди своето положение на престола.

Едва през 1208 г., във връзка с очакваното нападение от страна на Латинската империя, цар Борил насочва войски в Тракия. При град Боруи (дн. Стара Загора) войските на император Хенрих са отблъснати, което е първото успешно действие във външната политика на българския владетел. Сведения за продължаването на конфликта между българи и латини дава западният хронист Анри дьо Валансиен. Според описанието на събитията, което той прави, решителното сражение е проведено на 1 август 1208 г. северно от гр. Филипопол (дн. Пловдив). Борил прави опит да

използва същата тактика, с която цар Калоян спечелва битката при Одрин – куманската конница да разтегне бойната редица на противника и да го увлече към основните български сили. Латините обаче не се подвеждат, а нанасят централния си удар върху ядрото на противниковата войска. Битката приключва с успех за рицарите и донася нови териториални загуби на България – Севернотракийската низина с Филипопол минава във владение на Латинската империя. Така за един кратък период (от 1207 до лятото на 1208 г.) неуспешното управление на Борил довежда до свиване на териториите на страната между Стара планина и Дунав.

Въпреки всички неуспехи трябва да се подчертае, че цар Борил не прекратява опитите си да възвърне загубените български земи. В тази връзка той активизира дипломатическата си дейност и през 1211 г. сключва съюз с унгарците. Договорът е скрепен и с династичен брак. Установените добри отношения с Унгария са използвани малко по-късно, като при потушаването на бунт във Видинската област се включват и унгарски войски. Възползвайки се от помощта им обаче, Борил на практика признава загубата на Белградската и Браничевската области.

Приблизително по същото време българският владетел предприема активни действия в югозападните български земи, в съюзни отношения със Стрез и никейския владетел Теодор I Ласкарис. Осъществено е настъпление към град Солун и околностите му, които са във владение на кръстоносците. Тук, при Битолското поле, българската армия претърпява тежко поражение. Паралелно с продължаващия конфликт с латините, цар Борил прави нови опити и за подчиняване на Алексий Слав – за кратко е превзета неговата резиденция Мелник. Но крайният резултат и на тези действия е пълен неуспех.

Преценявайки нуждата от силни съюзници, през 1213 г. цар Борил установява добри отношения с Латинската империя. Значителна роля в тези събития има и папата, който изпраща специален пратеник в България и прокарва идеята за династичен брак между император Хенрих и доведената дъщеря на Борил. Освен извор за отношенията между двете страни в периода е съчинението на Роберт дьо Клари. През 1214 г. българи и латини предприемат общ поход срещу Сръбското княжество. Намеренията на българския владетел са свързани с възстановяване на търновската власт в западните български земи. По всяка вероятност в настъплението към Сърбия е планирано участието и на маджарски отряди. Цялата акция обаче скоро е осуетена. Една нощ в стана на българи и латини недалеч от Ниш сърбите успяват да предизвикат суматоха и между съюзниците започва безредно избиване, в резултат на което походът е прекратен.

Междувременно за действия срещу сърбите са привлечени и самостоятелният владетел на Македония Стрез, както и епирският владетел Михаил Комнин. Скоро след това и двамата са убити. При случая със Стрез сръбското участие е несъмнено – цар Борил губи един от най-важните си съюзници, а това означава и провал на плановете му за преграждане на сръбското проникване към Македония.

Борил не успява в нито едно от своите начинания и неговото управление се представя като низ от неуспешни войни, довели до териториални загуби за България. По отношение на вътрешната политика ситуацията също не може да се определи като благоприятна. Продължават опитите на отделни боляри да извоюват независимост спрямо търновския престол. Наред с тази негативна тенденция, като допълнително дестабилизиращ фактор може да се посочи засиленото разпространение на богомилството. Това еретично учение намира изключително много последователи в района на Средец и южно от Стара планина. Тъй като водачите му открито се противопоставят на идеята за държавност въобще, то е опасно за централната власт и разрушава авторитета на държавните институции. Това е причината срещу богомилите да се предприемат масови гонения. През 1211 г. в Търново е проведен църковен събор, воден лично от владетеля. Съставеният в тази връзка Синодик е ценно свидетелство за протеклите събития. Борил приканва водачите на богомилите да изложат учението си, изслушва техните аргументи, след което богомилството за пореден път е обявено за ерес. Наложени са тежки присъди и анатем, някои от водачите на богомилите са прогонени извън пределите на страната.

През 1216 г. умира император Хенрих I и в негово лице България губи единствения си останал съюзник в региона. Положението на Борил става твърде нестабилно. Освен липсата на подкрепа срещу външните врагове, той е изправен и пред сложна вътрешнополитическа ситуация – силното брожение сред аристокрацията срещу владетеля става предпоставка за връщането на законните наследници в страната. Синовете на Асен I – Иван и Александър – пристигат в България с помощта на руски войски и получават пълна подкрепа от страна на българското население. Тези събития се развиват през 1217 г. и сведения за тях дава никейският историк Георги Акрополит. Цар Борил е принуден да се затвори в Търновската крепост, но – предаден от доскорошните си привърженици, той не успява да избяга, заловен е и е ослепен.

През 1218 г. на българският престол се възкачва цар Иван Асен II (1218 - 1241). Началото на управлението му съвпада с един изключително неблагоприятен период в политическата обстановка в страната. Отбелязва се ръст на болярския сепаратизъм, на територията на Българската държава вече са се обособили самостоятелни владетели, чийто брой е най-значителен в южните части на страната. Същевременно някои от непосредствените съседи на България са във възход. Всичко това прави положението

на новия владетел трудно и напрегнато и поставя на сериозно изпитание неговите качества на държавник. Още в първите години на управлението си той се проявява като добър дипломат и държавник и сравнително бързо укрепва накърнения международен престиж на Българската държава. Първата успешна стъпка в това отношение е уреждането на отношението с Унгария. През 1218 г. маджарският крал Андрей II се обръща с молба към Иван Асен да премине през териториите на страната на връщане от кръстоносен поход. Българският владетел се съгласява да пропусне унгарските войски, но поставя условие да бъде сключен договор между България и Унгария, скрепен с династичен брак. Иван Асен II иска за своя съпруга унгарската принцеса Ана. Крал Андрей приема условията, но бракът е сключен две години по-късно, след като е получено разрешение от папата. Белградската и Браничевската области са определени за зестра и са върнати на България. Така още в самото начало на управлението си, Иван Асен II успява да възстанови част от изгубените при Борил български владения. Изворите дават основание да се смята, че през този период в границите на страната отново са включени и част от земите на север от Дунав – т. нар. Малка Влахия – от Железни врата до р. Олт.

Осигурил северните граници на държавата, българският владетел обръща вниманието си на юг. По това време Латинската империя върви към сериозен политически упадък. Епирското деспотство и Никейската империя са в непрекъснат конфликт по въпроса на кого принадлежи историческото право да възстанови Византия. Особено амбициозен в това отношение е епирският владетел Теодор Комнин, който успява да разшири доста земите си и освен Епир да подчини на властта си Македония, Албания, Западна Тракия. През 1224 г. той ликвидира Солунското кралство на кръстоносците, с което ясно показва намеренията си да възстанови Византийската империя. През същата година Охридският епископ Димитър Хоматиан го провъзгласява за император.

В период на възход се намира и Никейската империя, която при управлението на Йоан III Дука Ватаци завзема голяма част от латинските владения в Източна Тракия. По този начин Латинската империя се оказва в кризисна ситуация – силно ограничена в териториално отношение (района на Константинопол и малка част от Източна Тракия), тя е заобиколена от враждебно настроени държави.

В конфликта си с Никейската империя Теодор Комнин се стреми да осигури съюзнически отношения с България, за да гарантира северните граници на Епирското деспотство. Договорът е сключен през 1225 г., като отново се предвижда и династичен брак – между дъщерята на Иван Асен II и брата на Теодор Комнин – Мануил.

Укрепването на Българската държава я превръща в желан съюзник и за други сили в региона. Показателни в това отношение са действията на латинската дипломация след смъртта на император Роберт дьо Куртене през 1228 г. Владетелят на Латинската империя оставя за наследник малолетния си син Балдуин II, което налага властта в Константинопол да се поеме от регент. За да осигурят могъщ защитник на империята, най-вече срещу Теодор Комнин, бароните предлагат на Иван Асен да стане настойник и регент на новия владетел. В лицето на българския цар те виждат авторитетна сила, която е в състояние да укрепи разклатеното положение на страната, още повече че между Рим и България все още съществува уния. Единственият източник за преговорите между Иван Асен II и латинските барони е хрониката на венецианеца Марино Сануто. От българска страна предложението е прието и е договорен годежът между 11-годишния Балдуин II и 2-годишната дъщеря на Иван Асен II Елена. Получавайки тези изключително добри позиции в Константинопол, българският владетел се ангажира да отвоюва всичките земи в Тракия, принадлежащи на Латинската империя, в замяна на което на България е върната Пловдивската област.

По този начин българският цар за пореден път връща в пределите на държавата загубени в предишните години територии, и то по дипломатически път, без да изразходва военния потенциал. Същевременно със средствата на дипломацията Иван Асен II засилва и позициите си в Константинопол. Отдавнашният стремеж на българските царе да станат пълновластни господари на „Втория Рим“ отново има всички шансове за успех. Вероятно това е причината през 1229 г. латинските барони да изпитват все по-силни тревоги от нарасналото влияние на България в политиката на региона. Без знанието на Иван Асен II бароните свикват таен съвет в Перуджа (Италия) и решават да разтрогнат договора с България. За регент е определен Ерусалимският крал Жан дьо Бриен и е решено престолонаследникът да бъде сгоден за неговата дъщеря. Всички тези действия са предприети със знанието и съгласието на папата.

Междувременно известието за договора между България и Латинската империя предизвиква тревогата на Епирския владетел Теодор Комнин, който вижда у Иван Асен II най-сериозния претендент за императорската корона в Константинопол. Още в 1229 г. той започва подготовка за военни действия в резултат на което е сключено временно примирие между Епир и Латинската империя. Владетелят на Епирското деспотство търси съюз и с германския император Фридрих II Хоенщауфен. За осъществяването на контакти сведения дава Георги Акрополит.

В ранната пролет на 1230 г. към България се насочва силна войска, чиято първа цел е превземането на Пловдивската област. Срещу настъплението на Теодор Комнин Иван Асен II организира мощен отпор, включвайки във войските си и един кумански отряд. За повдигане на бойния дух е използвано и едно интересно средство – по нареждане на

българския владетел договорът с епирците е нанизан на копие и носен като бойно знаме. Решаващото сражение става на 9 март 1230 г. в местността Клокотница (северозападно от дн. гр. Хасково). На епирската войска е нанесено катастрофално поражение. Теодор Комнин е пленен заедно с цялото си семейство и отведен в Търново. Пленените обикновени войници са пуснати да се завърнат свободно по родните си места. Успехът при Клокотница води до много бърза и радикална промяна на политическата ситуация на Балканите. Огромна част от земите на епирското деспотство минава към България – част от Тракия с централния град Одрин, Димотика в Западна Тракия, цяла Македония, част от Епир и Албания. Българската държава отново излиза на три морета – Адриатическо, Бяло и Черно. Само в Солун се запазва властта на Мануил Комнин, брат на Теодор Комнин, но и той се признава за васал на Иван Асен II.

Този бърз успех може да се обясни с няколко факта. На първо място етническият характер на част от земите на Епирското деспотство е български и това прави тези територии лесни за усвояване. Освен това проявената милост към обикновените войници на победената противникова страна спечелва на Иван Асен II славата на милостив владетел. Не случайно той е и единственият от българските царе, който се ползва със симпатиите на византийските хронисти

Извор за битката при Клокотница е и един надпис, изсечен на каменна колона в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново. Титулатурата, използвана от Иван Асен в този надпис, е „Цар на българи и гърци“ и това е израз на порасналото самочувствие на владетеля. И тук, както и в Проложното житие на Иларион Мъгленски, е отразено териториалното разширение на България. Тя безспорно може да се определи като най-голямата сила на Балканския полуостров в този период. Що се отнася до съседна Сърбия, тя запазва самостоятелността си, но изцяло в орбитата на българската външна политика. За утвърждаване на установилите се отношения е сключен династичен брак между една от дъщерите на Иван Асен и сина на Стефан Първовенчани – Стефан Радослав.

След битката при Клокотница цар Иван Асен II посещава Атонските манастири в Света гора. Според житието на света Петка, написано от патриарх Евтимий, от този момент започва връщането на българския владетел към православието. Посещението му в Атон е свързано с връчването на някои дарствени грамоти, като например Ватопедската грамота. Чрез тези документи българският владетел дава земи на манастирите и потвърждава привилегиите им. Особено благосклонно отношение е проявено към българския манастир в Атон – Зографския.

Скоро след победата на България при Клокотница стават известни действията на бароните в Перуджа. През пролетта на 1231 г. Жан дьо Бриен е коронясан за съимператор на Балдуин II, а годеежът на престолонаследника с българската принцеса Елена е разтрогнат. Това довежда до промяна на политиката на България спрямо Латинската империя и започва подготовка за военни действия. В тази връзка е възстановена Станимашката крепост (дн. Асеновград). След прекратяването на съюза с латините Иван Асен II скъсва и унията между Рим и България. Своите намерения да отхвърли върховенството на Римокатолическата църква българският цар доказва непосредствено след Клокотнишката битка с посещението си на атонските манастири. При създаването на ситуацията той получава идеалния повод за търсената промяна. Примас Василий, привърженик на униатската политика, е отстранен от поста глава на българската църква. Установени са контакти с Никейската империя, където е седалището на Константинополския патриарх. Преговорите протичат бързо и още през 1232 г. патриарх Герман II изпраща свой пратеник в Търново. Започва обсъждане на възстановяването на статута на Българската църква в рамките на православния свят. Наред с църковните въпроси се обсъжда и сключване на политически съюз между България и Никея.

Скъсването на отношенията с папата предизвиква острата реакция на Рим и е направен опит българските земи да се върнат чрез сила към папския диоцез. Папа Григорий IX не се примирява с решението на българския владетел и убеждава унгарския крал Андрей II да извърши наказателна акция срещу българските земи. През 1232 г. унгарците окупираха Белградската и Браничевската области но успехът им е твърде краткотраен. През 1233 г. българска войска, водена от севастократор Александър, братът на Иван Асен II, възстановява българското владение на областите. Унгарците продължават да владеят български земи само на север от Дунав, т. нар. „Малка Влахия“, където установяват Северинския банат.

В края на 1234 г., началото на 1235 г. се оформя съюз между България и Никея. Той е отразен подробно от византийските историци Никифор Григора и Георги Акрополит. Никейският император Йоан III Дука Ватаци вижда в съюза с българите преди всичко средство за по-лесно постигане на основната си цел – превземането на Константинопол и възстановяването на Византия. Цар Иван Асен II търси съюз с Никея не само с оглед на възможни териториални придобивки, но преди всичко, за да реши въпроса със статута на българската църква. Тази цел е постигната на събор на източните църкви в Лампсак, който признава на Търновската църква ранг на патриаршия. Архиепископ Йоаким е издигнат за български патриарх; под името Йоаким I, а Василий се оттегля в един от Атонските манастири. Търновската патриаршия получава равноправен статут с останалите източни патриаршии. Възстановяването на Българската автокефална патриаршия е безспорен успех на българската дипломатия и своеобразен завършек на дългогодишните усилия на Асеновци за пълното възстановяване на държавна и църковна самостоятелност.

Договорът с Никея е скрепен с династичен брак между дъщерята на Иван Асен II Елена с Никейския престолонаследник Теодор II Ласкарис. В договора е отразен и ангажиментът за общи действия между българи и никейци срещу Латинската империя, както и подялба на завладените земи и градове. Съгласно споразумението Никея заема част от Тракия и Галиполския полуостров, където се подготвя съвместна атака с българите срещу Константинопол. Започва обсада на града по суша и море, която продължава до есента на 1235 г. Положението на Латинската империя е критично и император Балдуин II заминава за Западна Европа в търсене на съюзници и военна помощ срещу враговете си. Вследствие на успешните действия на морейския владетел Жофроа дьо Вилардуен обсадата завършва без успех и българските войски са принудени да се оттеглят. Неуспехът влошава отношенията между съюзниците и Иван Асен II решава да промени курса на външната си политика. За това негово решение важно значение има фактът, че съюзът с Никея силно затруднява положението на България в международен план. Папа Григорий IX заплашва българския владетел, че ще организира кръстоносен поход с помощта на унгарците. Оказваният му външен натиск кара Иван Асен II да скъса отношенията с Никейската империя. По това време се появява и заплаха от страна на татарите.

В така създалата се ситуация Иван Асен II преценява, че за българските интереси е по-изгодно страната да граничи със слабата във военно и политическо отношение Латинска империя, отколкото с бързо издигащата се Никея, чиито амбициозни планове могат да я превърнат и в опасен враг на българската държава.

През март 1237 г. смъртта на Жан дьо Бриен открива възможности за ново засилване на българските позиции във вътрешната политика на латините. Иван Асен II отново се ориентира към Константинопол и като потвърждение за този курс отново е уговорен династичен брак. Дъщерята на българският владетел – Елена – за пореден път е намесена в политическите комбинации на баща си. Сключеният между българи и латини договор е с военен характер и е насочен срещу Никейската империя. Това се отразява благоприятно и за контактите с папата, който престава да заплашва българския владетел с кръстоносен поход.

Единствената обща военна акция на българи и латини е обсадата на важната никейска крепост в Източна Тракия Цурулум. В разгара на бойните действия обаче Иван Асен II получава известие от Търново, че жена му, най-малкото му дете и патриархът са починали от чума, а епидемията е обхванала града. По думите на Георги Акрополит царят приема тази вест като „Божие наказание“, унищожава обсадните машини и се завръща в столицата Търново. Така съюзът с Латинската империя е разрушен и са

подновени контактите с Никея. Теодор II Ласкарис отново получава за своя годеница Елена.

До края на живота си Иван Асен II се въздържа от военни намеси в този район, като запазва ролята си на арбитър между латините и Никеиската империя. Няколко години преди смъртта си той се жени повторно за дъщерята на епирския владетел Теодор Комнин – Ирина Комнина. Това е може би единственият брак, сключен от българския владетел без видими политически причини.

Териториалното разширение и укрепването на България се отразява благоприятно на икономическото ѝ състояние и е предпоставка за нов културен подем. При цар Иван Асен II българската столица Търново се издига като главен политически, икономически и културен център на страната, а някои автори от периода я наричат „Трети Рим“. В града особено активно се развива църковното строителство, както и изграждането на дворци. Българската столица отразява порасналото самочувствие на българския владетел и отговаря на най-високите стандарти в градоустройствените модели на епохата.

По време на управлението на Иван Асен II започва и монетосеченето, непрактикувано до този момент от българската икономика. Златните, сребърни и медни български монети са доказателство за засилената търговия и парично обръщение. Трябва да се отбележи, че в българската наука съществува спор, дали Иван Асен II е първият български владетел, сякъл собствени монети. Открити са няколко медни монети, които по всяка вероятност принадлежат на брата на Асен I, Петър, и е възможно да се датират от времето на неговото управление (1196 – 1197). Безспорен е обаче фактът, че монетосеченето при Иван Асен II има съществено значение за икономическите процеси и до голяма степен замества циркулиращите византийски монети. Въпреки това те остават основното платежно средство.

Важна роля в търговските връзки на България през XIII в. започва да играе Дубровнишката република. През 1230 г. цар Иван Асен II издава специална грамота, в която предоставя на дубровнишките търговци правото да търгуват свободно по българските земи. Грамотата представлява ценен извор за териториалния обхват на Българската държава и за нейното административно делене.

За разлика от предшественика си Борил, цар Иван Асен II прокарва политика на

търпимост спрямо различните религиозни учения и най-вече към богомилството. В едно писмо на папа Григорий IX между другото се споменава, че българският цар приема и защитава в страната си еретиците. Въпреки че тези данни могат да се приемат като преувеличение, те дават основание да се заключи, че действително не са били осъществявани гонения срещу проповедниците на различни учения.

В периода на управлението на цар Иван Асен II България постига сериозен политически възход и в границите на държавата са обединени всички земи, населени с българи. Страната се превръща в първостепенен фактор за европейския Югоизток и водеща сила в Балканския регион. Тези изключителни успехи не са постигнати в резултат на дълги и изтощителни войни, а чрез дипломатически действия, умело съчетани с бързи и ефикасни военни кампании. Така успешното лавиране между интересите на различните сили в периода – Латинската и Никейската империи, папството и Унгария – осигурява оптималните резултати на българската външна политика. Паралелно България преживява разцвет и в стопанско и културно отношение, като този всеобхватен подем дава основание управлението на цар Иван Асен II да се определи като един от най-успешните и благоприятни периоди в развитието на средновековна България.